

Богдан БАРАН

*Доктор філософії в галузі історії,
Тернопільський національний педагогічний університет
імені Володимира Гнатюка,
Тернопіль, Україна
bohdan.baran@tnpu.edu.ua*

ОСВІТА Й ПРОСВІТНИЦТВО ЯК ЦІННІСНІ ОРІЄНТИРИ В ЕПОХУ НАЦІОНАЛЬНОГО ВІДРОДЖЕННЯ (XIX – ПОЧАТОК XX ст.)

У добу національного відродження освіта перестала бути лише інструментом засвоєння знань або технікою грамоти, а перетворилася на стратегічний чинник збереження етнічної ідентичності, мовного коду та державницьких прагнень українського народу [1, с. 45–48]. Розділені між імперськими кордонами, українські землі опинилися в умовах системної культурної асиміляції: на Наддніпрянщині діяли цензурні заборони (Валуєвський циркуляр, Емський указ), у Галичині та на Буковині наростали політика полонізації та мадяризації, а в освітніх програмах домінували імперські наративи, що виключали українців з історичного та культурного простору [2, с. 112–115]. Саме в цьому геополітичному контексті українська інтелігенція XIX – початку XX ст. сформулювала нову парадигму просвітництва, в якій школа, книга та педагогічна діяльність стали не нейтральними інституціями, а формами цивілізаційного самозахисту. Спираючись на багатовікову традицію – від статутів братських шкіл до академічної спадщини Києво-Могилянської колегії та козацької виховної системи – освітній рух набув рис цілісного національного проєкту [7, с. 201–205]. Освіта перетворилася на ціннісний орієнтир національного буття, механізм відтворення історичної пам'яті та фундамент майбутнього громадянського суспільства, здатного консолідуватися навколо ідеї власної державності.

Як засвідчує історичний досвід, братські школи (Львівська, Київська, Луцька, Вінницька) та Острозька і Києво-Могилянська академії виконували функцію своєрідних «інтелектуальних фортець», що протистояли полонізації, латинізації та релігійній асиміляції [8, с. 65–68]. Їхні статuti, навчальні програми та виховні принципи поєднували православну етику з гуманістичними ідеалами європейського Відродження, формуючи перші прошарки освіченої української еліти. У XIX ст. ця модель трансформувалася відповідно до нових політичних реалій: у Австро-Угорщині вона набула форми легальної громадської самоорганізації, а в Російській імперії – підпільного або напівлегального просвітництва. Діяльність недільних шкіл, мережі читалень

товариства «Просвіта», освітніх ініціатив «Рідної школи» в Галичині та Буковині, українських приватних гімназій і духовних семінарій перетворилася на потужну культурну інфраструктуру [4, с. 78–81]. Освіта, як і в попередні століття, розглядалася не як технічний процес передачі інформації, а як форма національного самозахисту: через шкільництво відтворювалася історична пам'ять, зберігалися звичаєво-правові норми, популяризувалася рідна література та формувалася прошарок національно свідомої інтелігенції, здатної очолити політичне відродження. «Просвіта», наприклад, за кілька десятиліть створила мережу з тисяч читалень, видала сотні тисяч примірників українських книжок, організувала театральні гуртки та хори, перетворивши освіту на масовий суспільний рух, що готував ґрунт для політичної суб'єктності українців [9, с. 205–208].

Попередні епохи (І. Федоров, М. Смотрицький, І. Вишенський, П. Беринда) обґрунтували право слов'янської/української мови на наукове, богословське і педагогічне вживання, доводячи, що навчання рідною мовою є необхідною умовою свідомого засвоєння знань та формування критичного мислення. У ХІХ – на початку ХХ ст. цей принцип став абсолютним імперативом національного відродження. Діячі просвітництва (М. Драгоманов, І. Франко, Б. Грінченко, М. Грушевський, С. Єфремов, О. Кониський) розгорнули цілеспрямовану боротьбу за легалізацію викладання українською мовою, створення підручників, розробку наукової термінології та історичної літератури [3, с. 112–115]. Мова перестала бути лише предметом вивчення або побутовим засобом комунікації і стала інструментом формування національного світогляду, політичної ідентичності та культурної автономії. Історична освіта, зокрема завдяки фундаментальній праці М. Грушевського «Історія України-Руси», виконувала деконструктивну функцію: вона розвіювала імперські міфи про «єдиний російський народ», відновлювала літописну та козацьку традицію, обґрунтовувала праве українців на власну державність. Підручники з історії, географії та громадянського виховання, що видавалися у Львові, Києві, Кам'янці-Подільському, ставали не лише дидактичними посібниками, а й маніфестами національної гідності, що виховували нове покоління в дусі критичного ставлення до колоніальних наративів [6, с. 178–181].

Традиції попередніх століть (ідеї К. Ставровецького-Транквіліона про гуманність і рівність, Ф. Прокоповича про наочність, свідомість та практичну спрямованість навчання, козацької педагогіки про виховання лицарської гідності, відповідальності та колективної солідарності) отримали системний теоретичний і практичний розвиток у працях педагогів національного відродження (С. Русової, В. Щербаківського, О. Музиченка, Я. Чепіги, Г. Ваценка) [5, с. 112–115]. Виховання розглядалося не як механічна трансляція

догматів або енциклопедичних знань, а як цілісний, багатовимірний процес формування особистості, наділеної почуттям власної гідності, патріотизму, толерантності, екологічної свідомості та відповідальності перед спільнотою. Софія Русова, зокрема, обґрунтувала концепцію «нової школи», де дитина розглядалася як активний суб'єкт пізнання, а навчання поєднувалося з трудовою діяльністю, національними традиціями та естетичним вихованням. Саме такий гуманістично-національний підхід дозволив інтегрувати освітній процес у завдання державотворення доби Української Народної Республіки та Західноукраїнської Народної Республіки. Школа перетворилася на інститут громадянського виховання, де формувався не підданий імперії, а свідомо громадянин, здатний до самоорганізації, правової культури та участі в демократичних процесах [2, с. 289–292]. Педагогічні з'їзди, вчительські спілки, методичні комісії стали майданчиками вироблення єдиної національної освітньої політики, що поєднувала європейські педагогічні стандарти з українським культурним кодом.

Якщо в XVI–XVIII ст. освітні осередки існували переважно як приватні, меценатські або церковні ініціативи, обмежені становими та конфесійними рамками, то в XIX – на початку XX ст. відбувся якісний перехід до масового інституціонального оформлення національної школи. Відкриття українських кафедр у вищих школах (Чернівецький, Львівський університети), створення Кам'янець-Подільського українського державного університету (1918) як символу суверенної освіти, заснування Українського вільного університету у Відні (1921) як центру академічної дипломатії та збереження інтелектуального потенціалу в еміграції, мережі початкових і середніх шкіл з українською мовою навчання продемонструвало трансформацію просвітництва у системну державну політику. Міністерства освіти УНР і ЗУНР розробляли єдині навчальні плани, затверджували українські підручники, організовували курси підвищення кваліфікації вчителів, запроваджували обов'язкову початкову освіту рідною мовою. Освіта стала не лише ціннісним орієнтиром, а й практичним інструментом розбудови української державності: вона інтегрувала історичну пам'ять, етичні норми, правову культуру та громадянські компетенції в єдиний виховний процес, готуючи кадри для державного апарату, армії, судової системи та місцевого самоврядування [4, с. 189–192]. Навіть у умовах воєнного стану, економічної кризи та тимчасовості державних утворень, освітня інфраструктура залишалася одним із найстійкіших елементів українського суверенітету.

Освіта й просвітництво в епоху національного відродження XIX – початку XX ст. успадкували та творчо переосмислили багатовіковий досвід української педагогічної думки: від статутів братських шкіл і академічних традицій до

козацької виховної системи та народної дидактики. Перетворившись на ціннісний стрижень нації, вони забезпечили не лише збереження мови й культури в умовах імперського тиску, а й сформували інтелектуальний, моральний та організаційний фундамент для відновлення української державності у XX столітті. Досвід цього періоду засвідчує, що справжнє національне відродження неможливе без освіти, яка поєднує академічні знання, громадянську свідомість, етичну стійкість і незламну віру у власну гідність. Саме школа, книга та вчитель стали тими тихими, але непорушними опорами, на яких трималася ідея України в найтяжчі історичні епохи, довівши, що культурна суверенність є невід'ємною передумовою політичної незалежності.

ЛІТЕРАТУРА

1. Галузінський В. М. Освіта і наука в Україні в добу національного відродження (XIX – початок XX ст.). Харків: Фоліо, 2003. 288 с.
2. Журавський В. С., Онищенко О. С., Овчарук М. М. Історія української освіти і науки: навч. посіб. Київ: Вища школа, 2008. 432 с.
3. Мельник В. А. Мовна політика та боротьба за українську школу в Галичині (1867–1914 рр.). Тернопіль: Підручники і посібники, 2005. 224 с.
4. Панченко П. М. Українська школа в Галичині (кінець XIX – початок XX ст.). Львів: Світ, 2001. 256 с.
5. Русова С. Ф. Вибрані педагогічні твори. Київ: Знання, 2005. 288 с.
6. Свенціцька Л. М. Українська інтелігенція в національно-визвольному русі кінця XIX – початку XX ст. Львів: ПАІС, 2006. 276 с.
7. Стельмахович М. Г. Історія української школи і педагогіки: навч. посіб. Київ : Знання, 2005. 343 с.
8. Ткаченко В. П. Братські школи в Україні (XVI–XVII ст.): історико-педагогічний нарис. Київ: Наукова думка, 1998. 184 с.
9. Яремченко О. М. Просвітницька діяльність товариства «Просвіта» в Галичині (1868–1914 рр.). Київ: Інститут історії України НАНУ, 2004. 312 с.

Тетяна БРОСЛАВСЬКА

*Асистентка,
Тернопільський національний педагогічний університет
імені Володимира Гнатюка,
Тернопіль, Україна
tetianabroslavska@tnpu.edu.ua*

ОСОБЛИВОСТІ МИТНОГО ОПОДАТКУВАННЯ ТОВАРІВ У ДРУГІЙ РЕЧІ ПОСПОЛИТІЙ В 1920 р.

Досліджувана тема присвячена аналізу нормативно-правових положень, що регламентували систему митного контролю та встановлення митних ставок у перші роки існування польської державності після відновлення незалежності. Особлива увага приділялася класифікації товарів за матеріалом, ступенем